
IN MEMORIAM

Tóth Pál Péter

Szalai Sándor és a szociológiai oktatás intézményesülése 1945 után Magyarországon

Kutatói pályámat szociológusként kezdtem, az utóbbi több mint két évtizedben demográfusként folytattam. A Szalai Sándor és a szociológiai oktatás intézményesülése 1945 után Magyarországon című tanulmány közrebocsátásával nemcsak szociológusi múltamra emlékezem, hanem tiszteletem is lerovom Szalai Sándor emléke előtt, aki meghatározó szerepet játszott a hazai szociológiai oktatás és kutatás 1945 utáni megindításában, a szociológia 1956 utáni intézményesülésében, a szociológusok szakmai szervezetének, a Magyar Szociológiai Társaság megalakításában. Emellett írásom köszönet is azért a megtisztelő figyelemért, barátságért, amelyben Professzor Úr – bár nem tartoztam tanítványai közé – részesített.

Habent sua fata libelli – tartja a latin közmondás, melyet én nemcsak a könyvekre, hanem e közleményre vonatkozóan is igaznak tartok. A tanulmány döntő részét ugyanis a Szalai Sándor születésének 100. évfordulójára rendezett emlékülést (2012) megelőzően majdnem 30 évvel készítettem. Először az ELTE levéltárában található iratokat dolgoztam fel, majd 1982 közepétől sorra kerestem fel az egykori intézeti tagokat, akikkel az intézettel összefüggésben interjúkat készítettem. Ezek a kutatások azonban 1983-ban megszakadtak, melyben a tanszéken belüli helyzetem megváltozása játszott döntő szerepet. Az 1983 novemberére elkészített tanulmányom ugyanis, mivel szeptembertől egy évig nem publikálhattam, nem jelenhetett meg. A Szalai-intézet egykori tagjaival készített interjúk közül egy csokorra való is majd csak azt követően jelent meg a Mozgó

Világban, hogy 1986 őszén Juhász Gyula meghívására a Magyarságkutató Csoport munkatársa lettem.

Az emlékülésen Életrajzi adalékok Szalai Sándor születésének 100. évfordulója alkalmából címmel tartottam előadást, melynek legfontosabb megállapításait most az 1983-ban készített tanulmányba beleépítettem.

*

Szalai Sándor születésének 100. évfordulója tiszteletére 2012. október 25-én megrendezett emlékülés megtörte azt a csendet, amely életművét – egy-két figyelemre méltó írás kivételével – halála óta körülvette.¹ Annak ellenére, hogy az évfordulóra készült tanulmányokból sok új összefüggést ismerhettünk meg, elégedettek mégsem lehetünk, mert munkásságának számos, továbbra is homályban maradt részletéről, s arról a korról, amelyben élt még mindig keveset tudunk.² Szalai Sándor születése (1912. 10. 12.) és halála (1983. 05. 18.) között közel 71 év húzódik, melynek szerteágazó bonyolultságában legújabbkori közép-európai létünk összes szépsége és tragédiája együtt, egyszerre volt jelen.

Az eddig napvilágot látott írások alapján megállapíthatom, hogy nem sokat tudunk ifjúkoráról, egyetemi éveiről. Nem tudjuk, hogy volt-e, s ha volt, akkor ki vagy kik voltak azok, akik szellemi fejlődését alapvetően meghatározták. De nemcsak ezekkel az évekkel kapcsolatban hiányosak ismereteink, hanem az 1935 és 1944 közöttiekkel is az azt követőkkel is. Tudjuk például, hogy 1946-ban nyilvános rendes egyetemi tanárrá nevezték ki, hogy 1950 februárjában egyetemi karrierje megszakadt s hogy négy hónappal később letartóztatták és törvénysértő perben szabadságvesztésre ítélték, ahonnan csak 1956 márciusában szabadult. Azt azonban, hogy mindezek és a fel nem soroltak

¹ Lásd például: Szántó Miklós: *Társadalomkutatás*, 2007. 4. 393–419.; Szabari Vera: *A szociológia magyarországi kiépülése és megszilárdulása (1942–1963)* című dolgozatát (kézirat).

² Gál Éva a „Lejáratás” és „bomlasztás” című tanulmányában egyértelműen dokumentálta, hogy 1956 után Szalai Sándor – az egykori közhiedelemmel ellentétben – nem volt állambiztonsági ügynök. Lásd: Gál Éva: „Lejáratás” és „bomlasztás”. A Kádár kori állambiztonság esete Szalai Sándorral. *Történelmi Szemle*, 2010. 2. 237–271.

mellett – még letartóztatását megelőzően, például a Magyar Dolgozók Pártja, illetve a Magyar Tudományos Akadémia szovjet típusú átszervezése keretében kifejtett tevékenysége során – mit tett, alig ismerjük. Az *Önéletrajz* című írásából is csak azt tudhatjuk meg: „részlet vettem a politikai és tudományos reakció elleni harcban, elsősorban – szakmám szerint – tudományos, ideológiai vonalon.”³ Mindezek ellenére nem lehet kétséges, hogy a Szalai életút eddig ki nem bontott, fel nem tárt összefüggéseinek felfejtése nélkül nemcsak a magyar szociológia történetét, hanem egykori valóságában az I. világháború utáni történelmünket – különösen annak a hazai zsidósággal, a fiatal értelmiség radikalizálódásával, a nemzeti függetlenségi frontba tömörült pártok sokszínű tevékenységével illetve a kommunisták értelmiséggel (a tudománypolitikával) kapcsolatos nyílt és rejtett szándékaival, az ún. népi demokratikus Magyarország kiépítésének deformálódásával összefüggő folyamatait – sem lehet árnyaltan megírni.

Szalai azok közé tartozott, akik nemcsak elszenvedték a történelmet, hanem akik annak alakításában, nagyfokú tudatossággal, tevőlegesen is részt vettek. A fentiek következtében életét, tevékenységét, helyzetét sajátos kettőség határozta meg. Én „csak” a tudós, a kutató, a tudományszervező Szalait ismertem, mégis egyértelmű számomra, hogy törekvéseit a politikus, s ezen belül a politikai ügyész szerepét is vállaló Szalai ismerete nélkül megérteni nem lehet.⁴ Életútja némi leegyszerűsítéssel két nagy „fejezetre” és azokon belül további „alfejezetekre”

³ Szalai Sándor: *Önéletrajz*. Budapest, 1956. Letöltés helye: www.holmi.org/2012/10/szalai-sandor-oneletrajz; letöltés ideje: 2015. 06. 12.

⁴ Szalai Sándorral 1974 őszén találkoztam először személyesen. Kutatómunkám szempontjából a Magyar Filozófiai Szemlében a 60-évek elején megjelent módszertani tanulmányát igen fontosnak tartottam. Munkakapcsolatba 1979-ben kerültünk, amikor az MTA elnöksége Szalait a távlati népgazdasági terv megalapozásához szükséges húsz éves tudományfejlődési prognózis kidolgozásával megbízta. Ebben a munkában 1980-1982 között tudományos segéderői „minőségben” vettem részt. 1982 második felében Professor Úr – Tarnóczy Mariannal és Habcsek Lászlóval közösen – még egy munkába vont be. Szalai professzor az ekkor készített anyagra támaszkodva tartotta meg felszólalását az Akadémia 1983. évi közgyűlésének zárt ülésén. Lásd: „A szociológia a politika felvonulási területe”. *Dokumentumok a hetvenes évek szociológiai életéből*. (Válogatás Szalai Sándor hagyatékából), Válogatta: Gábor László. Budapest, 1990. 231–234.

osztható, melynek részletes kifejtése egy majdan elkészítendő monográfia írójának lesz a feladata. A két részt az 1950-1956 közötti, börtönben töltött évek választják el egymástól. Ennek okát pedig abban látom, hogy az új hatalom mindazt, amit Szalai 1945 előtt tett – és azt követően nemcsak igenelt, hanem ki- és felépítésében is igen aktív szerepet vállalt – börtönrel „jutalmazta”.⁵

Önéletrajzi adatok

1912-ben született Budapesten. Eszmélődését nem csekély mértékben befolyásolta, hogy gyermekként az év egyharmadát Erdélyben, Kissebesen töltötte, ahol nagyapja, Glasner Antal bányamérnök a magyar kőbányászat egyik megalapítójaként az ottani bányát vezette. Édesapja dr. Szalai Emil jogász, aki nemcsak ismert zeneszerzők, írók szerzői jogait képviselte, hanem 1924-től szerkesztője a *Jogállam* című folyóiratnak s egyike azoknak, akik a magyar szerzői jogot kodifikálták.⁶ A család baráti köréhez a polgári radikális, illetve a szociáldemokrata párthoz közelálló személyek – közöttük Braun Róbert, Csécsy Imre, József Attila, Ries István, Vágó Márta, Vámbéry Rusztem stb. – tartoztak. Rokoni szálakon keresztül pedig – Friss István, Horváth Vera, Péter (Pikler) György személyében – az illegálisban működő kommunista párt fiatal értelmiségi szárnya által közvetített gondolatokkal is megismerkedhetett. Gyermekkori alapélményei közt tehát az I. világháború okozta megrázkódtatás, a forradalmak, Erdély elvesztése, a menekülés mellett meghatározó volt azoknak a személyeknek az ismerete, barátsága, akiknek a tevékenysége szorosan kapcsolódott a polgári radikális, illetve a szociáldemokrata mozgalomhoz.

Érdeklődésének alakulásában, amint azt egy beszélgetés alkalmával kifejtette, fontos szerepet játszott, hogy a XX. század első harmadában kezdődött „a társadalomtudományok és az élő természet prob-

⁵ Az 1945 utáni tevékenységével, a börtönérettel kapcsolatban lásd: Szalai, 1956. *Önéletrajz*, i.m.

⁶ Szalai Emil (Makó 1874 – Auschwitz 1944).

lémáinak matematikai megközelítése, a matematika és különösen a matematikai logika alkalmazása a pszichológiában, a szociológiában, a közgazdaságtudományban, a társadalomtudományok egész területén”.⁷ Ennek következtében adott volt az az értelmezési keret, amely lehetővé tette, hogy érdeklődésének megfelelően a társadalomtudomány és a természettudomány igen szerteágazó diszciplínáit egységesen szemlélje, közelíthesse meg, s hogy a társadalmi folyamatok feltárásában, megismerésében, leírásában a mind sokrétűbbé váló ismeretanyagot majd felhasználhassa. Ez az indíttatás – vibráló szellemisége mellett – hozzájárult alkotótevékenységének sokszínűségéhez s egyben ahhoz is, hogy élete során a társadalmi valóság különböző területeinek elemzésekor mindenekelőtt az adott kérdéscsoport alapvető logikai-szerkezeti összefüggéseiből induljon ki. Mindez azonban – mint ahogyan arra fentebb már utaltam – nemcsak egy immanens fejlődés szükségszerű következménye volt, hanem annak a történelmi fejlődésnek a lenyomata is, melynek objektív valósága nemegyszer a maga drasztikusságával jelent meg térségünkben az egyén, így Szalai Sándor életében is.

Szalai 1930-ban érettségizett, egyetemi tanulmányait Lipcsében kezdte, majd Frankfurt am Mainban folytatta, ahol az *Institut für Sozialforschung*-nak volt a hallgatója. 1933. március 13-án, amikor röviddel Hitler hatalomra jutását követően a frankfurti intézetet bezárták, elhagyta Németországot és Svájcba, Zürichbe ment. Itt fejezte be egyetemi tanulmányait és a *Philosophische Grundprobleme der psychoanalytischen Psychologie* című doktori disszertációját még Zürichből történt hazatérése előtt megvédte.⁸ Első dolgozata 1933-ban jelent meg az *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse* folyóiratban.⁹ Következő publikációja, mely doktori disszertációjának egy része volt, 1936-ban az *Emberismeret* című

⁷ Magyar tudósportrék. Kardos István tévésorozata. Kossuth: Budapest, 1976. 188.

⁸ Szalai, Alexander: *Philosophische Grundprobleme der psychoanalytischen Psychologie. Eine dialektische Studie. Abhandlung der Doktorwürde der Philosophische Fakultät I. der Universität Zürich.* Kellner: Budapest, 1935. 63. A disszertáció nyomtatásban először Budapesten 1935-ben jelent meg németül, majd egy évvel később az Octava Verlag Kiadó is megjelentette Zürichben.

⁹ Alexander Szalai: Die „austecende“ Fehlhandlung. *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, 1933. 67–72.

folyóiratban látott napvilágot.¹⁰ Az ezt követő tíz évben újabb tudományos publikációval nem jelentkezett. Ez volt az az időszak, amikor feltételezhetően kényszerűségből Szalai Sándor énjének másik oldala került előtérbe. Hazatérése után ugyanis a *Pester Lloyd* munkatársa lett. Az újságírás már nem volt ismeretlen számára, hiszen a *Népszavában* korábban is jelentek meg írásai. Közben 1936–1938 között a Szociáldemokrata Párt *Munkásakadémiáján* külpolitikai és szociológiai kérdésekről tartott előadást. 1938-at követően pedig, amikor politikai okok következtében a *Munkásakadémia* működésére már nem volt lehetőség, – mintegy két éven keresztül – minden hónap első szerdáján nyelvészológiai szemináriumot „tartott”. Az újságírói munkát 1939-ben hagyta abba, amikor a *Dante Könyvkiadó* irodalmi és tudományos lektorátusának lett a vezetője. Ebben a munkakörben jól hasznosíthatta széleskörű nyelvismeretét. Több olyan lexikon illetve könyvsorozat kiadását kezdeményezte, amelynek megvalósításában – szerzőként, fordítóként – önmaga is részt vett.

A mind súlyosabbá váló politikai helyzetben, a faszizmus erőinek előretörésének időszakában Szalai Sándor munkaszolgálatosként a bori táborok egyikének lett kiszolgáltatott „lakója”.¹¹ A munkatábor poklát és a hazavezető utat szerencsésen túlélve úgy tért vissza, hogy magával hozta Radnóti Miklós csodálatos, megrendítő verseit.¹² A szörnyű kataklizmából szabadulva hite szerint óriási energiával kezdett munkába a szabad, független és demokratikus Magyarország megteremtéséért. Tevékenységének centrumában a társadalom átalakításának gyakorlati-politikai feladatai álltak. 1945-től a két munkáspárt egysüléséig Szalai a Szociáldemokrata Párt *Központi Titkárság külügyi, sajtó és értelmiségi osztályának* volt a vezetője. Ezzel párhuzamosan 1947-ig a *Külügyi Akadémia* is az ő irányítása alá tartozott. Politikai tevékenysége összekapcsolódott a nemzeti tragédiáért felelős államférfiak, például Bárdossy László volt miniszterelnök felelősségre voná-

¹⁰ Szalai Sándor: Emberközösség és szimbolika. *Emberismeret* 2., 1936. 29–34. (Részlet a disszertációból.)

¹¹ A munkaszolgálat, a bori táborból való megmeneküléssel kapcsolatban lásd: Csapody Tamás: *Szalai Sándor és a bori munkaszolgálat* című emlékülésen elhangzott előadást.

¹² Radnóti Miklós kéziratának lapokra írott másolatát Szalai Sándornak is átadta, aki hazatérte után, 1945 elején – Radnóti kérésének megfelelően – átadta Ortutay Gyulának.

sával. A Bárdossy perben politikai ügyészként Szalai nemcsak vádbeszédet mondott, hanem a népbíróságok közel egy éves tevékenységével kapcsolatos tapasztalatait politikai elemzés keretében közre is adta.¹³ A magyar nép háborús szerepének megítélése szempontjából érdemes ennek az írásának az egyik, máig érvényes, de napjainkban esetenként vitatott megállapítását idézni. A nem sokkal korábban még üldözött, munkaszolgálatos Szalai Sándor számára ugyanis a népbíróságok tevékenysége azt bizonyította, hogy „milyen szűk körben és milyen kizárólagos hatalommal intézték Magyarország urai bel- és külpolitikájának ügyeit *s mennyire nem bűnös a magyar nemzet egyeteme, különösen pedig az elnyomott magyar nép, azokban a szörnyettekben, amelyeknek gyalázata a nevéhez tapad*”.¹⁴ Ennek igazságát – a meghozott ítéletek adatainak ismeretében – többek között azzal támasztotta alá, hogy a népbíróságok sehol sem voltak annyi, a múltban vezető szerepet játszó politikust és államférfit háborús és népellenes bűnökért felelőségre, mint éppen hazánkban.

Útban az egyetemi karrier felé

Joggal vetődik fel, hogy a fentiekben vázolt látványos és az elmélyült kutatómunkával nehezen összeegyeztethető pozíciók mellett mi volt az, ami Szalait az egyetemi katedra, a tudományos kutatás irányába vonzotta? A kérdésre nem egyszerű a válasz. Az viszont biztos, hogy az új társadalmi-politikai súlypontok kialakításához szükséges sokrétű pártpolitikai tevékenység mellett arra is maradt ideje, ereje, hogy – a korábbi évek elméleti jellegű előadásainak tapasztalatát is hasznosítva – egy társadalomtudományi, szociológiai kézikönyvvel járuljon hozzá a

¹³ Bárdossy László volt miniszterelnök népbírósi pere 1945. október 29. – 1945. november 3. között zajlott. Szalai politikai ügyészként a vád képviselője volt. A háborús perekkel kapcsolatban 1946-ban egy 31 oldalas füzetet is megjelentetett. Lásd: Szalai Sándor: *Ítélt a magyar nép. A magyar háborús bűnperek tanulságai*. Athenaeum: Budapest, 1946. 31.

¹⁴ Uo. 5.

társadalmi és az emberi viszonyok törvényszerűségeinek hazai megismertetéséhez.¹⁵

Szociológiai érdeklődését és tájékozottságát botorság lenne figyelmen kívül hagyni, mégis úgy gondolom, hogy az okok alapvetően azokkal a változásokkal függnek össze, amelyek 1944–45 fordulóján az országban megkezdődtek. Az a politikai, hatalmi berendezkedés ugyanis, amely az 1918–19-es forradalmakat és a dualista korszak liberálisizmusát is tagadta, valójában nemcsak folytatása volt az 1918 előtti állapotoknak, hanem mind strukturálisan, mind pedig a társadalmi folyamatok mély rétegeiben olyan alapvető viszonyokat tartott fenn, amelyek a két világháború közötti Magyarországon – a bekövetkezett változások ellenére – nemcsak az azonosságok meglétét, hanem a korábbi társadalmi-politikai folyamatok továbbélésének feltételeit is biztosították. 1945-ben azonban mindez megtört, megszakadt. Ennek következtében pedig nemcsak az ún. Horthy-rendszernek lett vége, hanem megszakadtak azok a szálak is, amelyek a korábbi századokban a magyar társadalom szerkezetében, intézményrendszerében a változások közepette is továbbéltek. Az 1945 utáni fejlemények nem a megelőző társadalmi folyamatok szerves folytatásaként jöttek létre, hanem azokat átmetszve, tagadva formálódtak. Az átalakulás befolyásolásának igénye és szükségessége mellett pedig jelentkezett az is, hogy a felszíni jelenségeken túl tudományos egzaktussággal vessenek számot mindazzal, ami az országot a megelőző 25 év alatt jellemezte s háborúba sodorta.

Megítélésem szerint Szalai Sándor a fenti igények kielégítésének kényszerétől is hajtva tartotta szükségesnek könyvének megírását. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy éppen csak elhallgattak a fegyverek, amikor Debrecen, Szeged és Budapest egyetemlein a szociológia oktatásának az igénye már megfogalmazódott. Debrecenben Juhász Nagy Sándor lett a politikai tudományok magántanára, aki szükségesnek érezte a társadalmi folyamatok törvényszerűségeinek szisztematikus feltárását.¹⁶ Sze-

¹⁵ Szalai Sándor: *Társadalmi valóság és társadalomtudomány*. Új Irodalmi Intézet R. T. (Singer és Wolfner): Budapest, 1946. 214. (A kötet egy része *Comte és Marx vagy a szociológia eredete* címmel a *Szocializmus* 1946. március-áprilisi számában, 147–154. is megjelent.)

¹⁶ Juhász Nagy Sándor 1946-ban bekövetkezett halála akadályozta meg az elkészült kézirat megjelentetését. (A kézirat a család tulajdonában van.)

geden Gaál Gábort, a *Korunk* szerkesztőjét szerették volna megnyerni a szociológiai tanszék vezetőjének. Budapesten a szociológia oktatás kérdése a Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar tanácsának ülésén először 1945. április 17-én vetődött fel.¹⁷

Alapvetően tehát egy társadalmi szükséglet hozta felszínre a szociológia intézményesülésének megindulását. Ez az igény az egyetemeken kívül is megfogalmazódott. A *Szabadság* című napilap 1945. március 31-én nemcsak azt közölte, hogy felélesztik a *Társadalomtudományi Társaságot*, hanem arról is tudósított, hogy ismét megalakul a *Galilei Kör*.¹⁸ A lap április 14-i száma már a kör első két előadásáról illetve a MADISZ szabadegyetem előadásairól is hírt adott.¹⁹ Az újjáalakult *Társadalomtudományi Társaság* rendezésében pedig 1945. május 9-én egy előadásorozat kezdődött, melynek keretében többek között az agrárkérdésről, a náci ideológiáról, a néplélek betegségeiről tartottak előadást. E sorozat keretében Szalai például *A dunavölgyi demokráciák békés együttműködésének kérdéséről* adott elő.²⁰ Ugyanerre az időszakra esett a *Szabó Ervin klub* megalakítása is. A létrehozók között találjuk Horváth Zoltánt, Justus Pált, Szalai Sándort és Vámos Ernőt.²¹ E folyamatból külön is kiemelkedik a Pázmány Péter Tudományegyetemen tartott *Demokrácia* című előadásorozat, melynek előadói Erdei Ferenc, Fischer Endre, Horváth Barna, Jánosi József, Mezey István, Moór Gyula, Ortutay Gyula, Pamlényi Ervin, Rákos Máttyás, Szakasits Árpád, gróf

¹⁷ Lásd: Eötvös Lóránd Tudományegyetem Egyetemi Levéltár, BTK Kari Tanácsának 1945. április 17-én tartott II. rendkívüli ülésének jegyzőkönyvét. (Továbbiakban: ELTE ELvt.)

¹⁸ *Szabadság*, 1945. április 14. 5., 7.

¹⁹ *Szabadság*, 1945. április 14. 5. A Galilei Körben Darvas József: Népi harc, népi irodalom, illetve Illés Béla: Maxim Gorkij, a nagy orosz író; a MADISZ szabadegyetemén pedig Darvas József: Falukutatás, illetve dr. Bolgár Elek: Az értelmiség szerepe a Szovjetunióban címmel hirdették meg az előadásokat. Bolgár Elek előadásáról a lap április 17-i számában rövid ismertetés is megjelent.

²⁰ Az előadásorozattal kapcsolatban lásd: *Népszava*, 1945. május 10. 4.; május 12. 5., illetve július 21. 5. számait. Szalai Sándor előadását a *Szabadnevelés* című lap 1945. 112. adta hírül. (MVKM Iskolán kívüli Népművelési Ügyosztály kiadása).

²¹ Lásd *Népszava*, 1945. június 28. 4.; július 8. 4., illetve július 11. 5. számait.

Teleki Géza, Tildy Zoltán és Veres Péter voltak.²² De ugyanez az igény vagy korszükséglet ösztönözte Rézler Gyulát is a szociológia tudományával foglalkozó könyvének megírására.²³

A szociológia, társadalomkutatás – éppen a szociológusok 1918–1919-ben vállalt szerepe következtében – az I. világháborút követően kikerült a hivatalosan elismert s támogatott tudományok köréből. Tehát nemcsak arról volt szó, hogy az új viszonyok között hiányzott egy szociológiai szakkönyv, hanem hogy egy szűk kör kivételével a polgári szociológia addigi eredményei rejtve maradtak a társadalom előtt.

Szalai *Társadalmi valóság és társadalomtudomány* című könyve a szociológia eredetével, a természet és társadalom kapcsolatával, az emberi és a társadalmi viszonyok összefüggéseivel, a szociológia törvényszerűségeivel és a különböző ideológiai nézetekkel foglalkozott. A bevezetőben Szalai megállapította, hogy a korabeli társadalomtudományi kutatások nem a valóságos társadalomból indulnak ki, s nem mindenben alkalmazkodtak a tudomány standardjához, éppen ezért ezeket nem is lehet a társadalmi valóság tudományának tekinteni. Szalai nem hagyott kétséget afelől, hogy a Marx, Engels által megalapozott dialektikus materializmus híve s az ezáltal meghatározott elméleti álláspontot képviseli. Világosan látta azonban, hogy a marxizmus klasszikusai minden jelentősebb munkájukban, *A Tőke* kivételével konkrét ideológiai veszélyekkel, elhajlásokkal vitáztak s ennek következtében, – mint írta – „elsősorban *azzal* foglalkoztak, amivel ellenfeleik. Mivel a *nagyobb veszély* (ideologikus síkon) mindig a *közéllők* részéről fenyegette a mozgalmat, mert itt adódott a legtöbb csábítás 'elhajlásokra', tehát a témakör még jobban korlátozódott. Azaz, szerinte a marxizmus klasszikusai „a bölcsélet, a természettudomány és a társadalomtudomány egészen nagy problémáival írásaikban egyáltalán nem foglalkoztak.”²⁴ Ennek megfelelően Szalai úgy látta, hogy a „marxista szociológusok számára a mércét csak a történelmi materializmus *elvi* állásfoglalása és néhány, aránylag kis hatókörű, klasszikus példa adja meg”, vagyis a marxista szociológia

²² *Demokrácia*. Egyetemi Nyomda: Budapest, 1945.

²³ Rézler Gyula: *Bevezetés a szociológiába*. Gergely R. Rt.: Budapest, 1848.

²⁴ Uo. 11.

szempontjából nincs olyan széles alapot nyújtó mű, mint a közgazdászok számára *A Tőke*.²⁵ Ez a helyzet azonban nem riasztotta el, hanem habitusának megfelelően feladatának tekintette, hogy kísérletet tegyen a marxizmus rendszeres és metodikus társadalomtudományi alkalmazására.²⁶ Szalai – Marx gondolatát idézve és értelmezve – szeretett volna hozzájárulni ahhoz a folyamathoz, mely során az ember felismeri a társadalomban elfoglalt helyét. Írásában rámutatott arra, hogy a társadalomban elfoglalt egyéni hely megváltoztatására irányuló törekvés csak akkor vezet eredményre, ha ez a társadalom megváltoztatásán keresztül realizálódik. Ennek szociológiai tanulságát pedig abban látta, hogy könnyebb valaminek a helyét a társadalomban megváltoztatni, ha ezzel és ezért megváltoztatjuk a társadalmat.²⁷ E gondolatokkal összefüggésben – más tudományágaktól eltérően – a szociológia feladatát abban látta, hogy „a társadalom és az egyes ember, a társadalom és a természet, valamint a különböző társadalmi jelenségek (folyamatok, intézmények, eszmék) egymáshoz való viszonyának s e viszonyok változásának törvényszerűségeit kell kutatnia.”²⁸

Szalai Sándor marxista elméleti nézőpontból fejtette ki a polgári szociológiai irányzatokkal, az egyes polgári szociológusok tevékenységével kapcsolatos nézeteit, s arra törekedett, hogy Marx, Engels és Lenin szociológia szempontjából fontos gondolatait rekonstruálja, illetve hogy a marxizmust mint módszert a társadalmi jelenségek, folyamatok elemzésénél alkalmazza. Szalai tehát a klasszikusok megállapításainak ismételtetése helyett tovább akart lépni. Tisztában volt lehetőségeinek korlátaival: az osztály fogalmának értelmezésével kapcsolatban például azt fejtegette, hogy bár a kivételes tehetségek még ezzel a bonyolult feladattal is sikerrel birkóztak meg, a későbbi használat azonban „rendszerint vulgarizálja ezeket a nagyon érzékeny, nagyon rugalmas fogalmakat és vagy merev szerkezetekké válnak (ideológiailag: a társadalmi állapotuk fixálására), vagy teljesen szétfolynak a történelmi szemléletben (ideo-

²⁵ Uo.

²⁶ Uo. 12.

²⁷ Uo. 12–13.

²⁸ Uo. 66.

lógiailag: a társadalmi fejlődésből eredő kötelezettségek relativizálására).²⁹ Hiszen Marx és Engels még csak véletlenül sem gondoltak arra, hogy „egyszer s mindenkorra (vagy éppen a történelem minden korszakára visszamenően) lerögzítsék a munkásosztály társadalmi határait.”³⁰ Ennek ellenére szerinte a vulgáris marxizmusban és a politikai gyakorlatban „a munkásosztály fogalma meglehetősen fixálódott.”³¹

Lukács György a könyvvel kapcsolatos kritikájában mindenekelőtt kijelölte azokat a határokat, melyek között a hazai szociológiai gondolkodás a korábbi visszاسzorítottság után, még ha marxista ihletettséggel is, mozgását kifejezheti.³² Lukács nem a leírtakat, hanem alapvetően azt vizsgálta, hogy milyen utat tett meg Szalai Sándor „a helyesen értelmezett, korszerű marxizmus elsajátításában és alkalmazásában, a reformista ideológia túlhaladásában”. Lukács nem tekintette véletlennek, hogy „a szociológia elnevezés, mint valamely önálló tudomány megjelölése, Marxnál sehol sem fordul elő; nem véletlen, hogy élete főműveit a politikai ökonómia bírálatának nevezi.”³³ Ez pedig szerinte annak volt szükségszerű következménye, hogy a polgári szociológia kialakulása egy válságfolyamatnak volt a része, melyben a szociológia levált az ökonómiáról; vagyis „amíg Comte elvlasztja a szociológiát az ökonómiától, addig Marx továbbfejleszti a klasszikus ökonómia tartalmi és módszertani eredményeit s a dialektikusan átdolgozott kritikai és univerzális ökonómiában találja meg minden társadalmi probléma helyes megoldásának módszerét.” Mindezek mellett Lukács úgy látta, hogy „az egyes tudományágak távolról sem olyan önállóak, mint azt a polgári tudomány szakmai sovinizmusa képzelte”. Lukács Szalai nézeteivel foglalkozva elismerte, hogy nem egy vonatkozásban alkotó módon kísérlete meg a marxizmus korszerű eredményeit alkalmazni, és hogy a reformizmus ideológiai felszámolása területén nem csekély lépést tett előre, mégis úgy látta, hogy „Szalai könyve kétségtelenül

²⁹ Uo. 151.

³⁰ Uo. 151.

³¹ Uo. 152.

³² Lukács György: Szalai Sándor: Társadalmi valóság és társadalomtudomány *Társadalmi Szemle* 1946. 8–9. 676–680.

³³ Uo. 677.

átmeneti produktum: érdeme, hogy megkezdte a reformista módszertan felszámolását; hiányossága, hogy sok helyen félúton megállt, sőt olykor vissza is fordult. Reméljük: hogy ez a könyv átmenet lesz szerzője pályafutásában az igazi, a korszerű marxizmus felé.³⁴ Az egykori helyzet sajátosságához tartozik, hogy amikor Lukács fentiekben vázolt bírálata megjelent, Szalai Sándor már a Pázmány Péter Tudományegyetem szociológia professzora volt. Annak ellenére, hogy a lukácsi kritika még semmiféle adminisztratív intézkedést nem vont maga után mégsem tekinthetünk el tőle, hiszen ez a kritika a társadalmi, gazdasági, politikai folyamatokat akkor már döntő mértékben befolyásoló kommunista párt egyik vezető ideológusától származott.

Szalai a Pázmány Péter Tudományegyetem nyilvános rendes tanára

A Pázmány Péter Tudományegyetemen a szociológiai oktatás kérdése a világháborút követően 1945. április 17-én vetődött fel először. Ezt követte Hajnal István, a bölcsészkar dékánjának 1945. szeptember 21-i előterjesztése egy szociográfiai tanszék felállítására vonatkozóan, amelyet bár egyetértéssel fogadtak, de megvalósítására nem került sor. Közben Dékány István professzor nyugdíjazása következtében a megüresedett társadalomelméleti tanszék betöltésének ügyében Hajnal István 1945. október 1-én kelt levélben megbízta Mátrai Lászlót, hogy tegyen javaslatot a tanszékvezető személyére. Mátrai Szalai Sándor meghívását javasolta, akit a bizottság hat igen és egy nem szavazattal elfogadott.³⁵

A tanszék betöltésének ügye azonban nem haladt könnyen előre. Feltételezhetően ebben szerepet játszhatott az is, amiről Szalai az 1981. május 29-én tartott előadásában említést tett, mi szerint a kommunisták egy ideig élesen elleneztek a tanszék létrehozását.³⁶

³⁴ Uo. 680.

³⁵ ELTE ELvt. BTK 120/1945–46.

³⁶ Lásd: MM VKI K/434/81. 13.

1945-öt követően a felsőoktatás, a kultúra és a művelődés területén a kommunisták befolyása igen erős, nem egy összefüggésben meghatározó volt. A Kari Tanács – Mátrai László előterjesztésében – 1946. július 17-én végül Szalai Sándor pályázatát fogadta el.³⁷ Kereszthury Dezső miniszter 1946. augusztus 23-án kelt levelében tudatta az egyetem rektorával, hogy a Magyar Köztársaság elnöke augusztus 16-án – a miniszterelnök előterjesztésére – dr. Szalai Sándor szakírót a *Társadalomelmélet* elnevezésű tanszékre egyetemi nyilvános rendes tanárrá nevezte ki.³⁸ Szalai ekkor 34 éves volt.

Szalai egyetemi tanári kinevezését követően nagy aktivitással kezdett az intézet megszervezéséhez. Az oktató munka megkezdésével párhuzamosan komoly erőfeszítéseket tett a normális munkakörülmények biztosítására. Hosszú időn keresztül az egyetem háborús károkat szenvedett részi közül egyedül az általa vezetett intézet szobái voltak rendbe hozva. A romokat eltakarították, a falakat kifestették, az ablakokat és az ajtókat fehérre mázolták, a hiányzó ablaküvegeket pótolták. Tevékenysége természetesen nem szűkölt le az általa vezetett intézet rendbehozatalára, hanem aktív szerepet vállalt az egyetem újjáépítésében. A tudományos kutatómunka korszerű színvonalra emeléséhez elengedhetetlenül szükséges anyagi eszközök előteremtése érdekében például egy gyűjtési akció megindítását kezdeményezte.³⁹

Perjés Géza egyetemi hallgató, intézeti tag egykori feljegyzéséből tudjuk, hogy Szalai 1946. szeptember 4-én mutatkozott be a hallgatóknak, s hogy szeptember 16-tól már az előadások is megkezdődtek.⁴⁰ Egyetemi munkáját egy díjtalan tanársegéd, a későbbi Nobel-díjas Harsányi János és egy díjtalan gyakornok, Karsai Elek segítette.⁴¹ Az 1946/47-es tanév kezdetétől tehát Szalai Sándor – egyéb elfoglaltságai

³⁷ ELTE ELvt, BTK 1582/45–46.

³⁸ ELTE ELvt, BTK 1752/1946–47.

³⁹ *A Pázmány Péter Tudományegyetem Almanachja 1946/47.* Budapest, 1948. 7.

⁴⁰ Nem ismert az oka, hogy erről az eseményről a *Népszava* miért csak nyolc hónappal később adott hírt. A napilap 1947. április 16-i számában (4.) jelent meg a közlemény, hogy: Megnyílt a Társadalomtudományi Intézet. Igazgatója Szalai Sándor.

⁴¹ *A Pázmány Péter Tudományegyetem Almanachja*, 1948, i.m. 94.

mellett, hiszen továbbra is vezette a Külügyi Akadémiát, a SZDP külügyi, sajtó és értelmiségi osztályát – elsődleges feladatának a szociológia oktatás és kutatás hazai rendszerének a kiépítését tekintette. Az említettek mellett elnökségi illetve választmányi tagja volt a *Társadalomtudományi Társaságnak, a Magyar Külügyi Társaságnak, a Magyar-Szovjet, a Magyar-Francia, a Magyar-Jugoszláv, a Magyar-Román Művelődési Társaságoknak.*

Az oktató munka területén a tanárjelöltek számára – a *társadalomismeret* tantárgy keretében – az alap- illetve a záróvizsgálathoz szükséges szociológiai ismereteket oktattak. Azok számára pedig, akik a szociológiát választották egyik tárgyuknak, speciális képzést biztosított. Ennek keretében Szalai Sándor a *társadalomtudományi alapismeretek, a társadalomtudomány rendszerei, a XX. század szociológiai iskolái, a halál társadalmi funkciói, a terv és szabadság, a modern szociológia felvételező módszerei, a társadalmi osztályok szerkezete* stb. címmel tartott egy vagy két féléves kollégiumokat. Ezek mellett lehetőség nyílt ún. kezdő és haladó szociológiai szemináriumon való részvételre, melyeken Hegel, Marx, Engels, Lenin, Max Weber stb. műveket elemeztek és dolgoztak fel. Az oktató munkával kapcsolatban nem lehet megfedkezni azokról a jegyzetekről, amelyeket Szalai Sándor előadásai alapján Kassi Elek, az intézet díjtalan tanársegédje, illetve Perjés Géza intézeti tag állított össze.⁴²

1948 tavaszára az intézet könyvtári állománya kb. 10 000 kötet volt. A kötetek számánál azonban sokkal fontosabb volt az, hogy a könyvtárban a standard szociológiai művek mellett a legszínvonalasabb filozófiai, pszichológiai, közgazdaságtudományi, társadalomtudományi stb. művek is megtalálhatók voltak. A könyvtár anyagát Szalai Sándor kiterjedt nemzetközi kapcsolata révén gyűjtötte össze. Külföldi útjairól – az intézet egykori tagjainak visszaemlékezése szerint – mindig könyvek tucatjaival tért haza. A könyvtár így centrumává vált a társadalomtud-

⁴² Karsai Elek – Perjés Géza: *A szociológia fő irányai 1. Az 1945–47. évi téli szemeszterben tartott előadások.* Szociáldemokrata Bölcsészhallgatók Munkaközössége: Budapest, 1946. 22.; Karsai Elek – Perjés Géza: *Társadalomtudományi alapismeretek. Az 1945–47. évi téli szemeszterben tartott előadások.* Szociáldemokrata Bölcsészhallgatók Munkaközössége: Budapest, 1946. 17.

mányok iránt érdeklődő hallgatóknak és igen jelentős vonzerőt jelentett a nem szociológiát tanuló egyetemisták számára is.

*Az oktatási feladatok ellátása mellett Szalai a kutatómunkáról sem feledkezett meg. Két nagy jelentőségű, de be nem fejezett kutatásról kell szólnom, melyeket az egykori hallgatók emlékezete őrzött meg számunkra.*⁴³ Elsőként a Népszínház utcai Ipari Intézetben megkezdett felvételt és annak recepcióját kell megemlítenem. Ez – mint ahogyan az intézeti tagok részvételével végzett ún. Láng-gyári adatfelvétel is – megelőző alapozó munkával, a klasszikusok kutatáshoz kapcsolható írásainak feldolgozásával kezdődött. A Népszínház utcai Ipari Intézet tanulói között végzett kérdőíves adatfelvétel keretében arra kerestek választ, hogy az iskola tanulói mennyiben érzékelik, hogy végzés után egy alapjaiban megváltozott társadalom gazdasági szférájában fognak dolgozni. Az adatfelvételt az intézeti tagok Szalai Sándor irányításával egy addig nem alkalmazott – „jövőből visszatekintő” vagy „jövőből visszazsanézó” – módszer segítségével végezték. A módszer lényege: a vizsgálatban résztvevő tanulóknak el kellett elképzelniük, hogy 50 évvel idősebbek, s onnan – tehát kb. 2000-ból visszatekintve életükre – önéletrajz formájában kellett megválaszolniuk, hogy az utolsó fél évszázadban mi is történt velük. A vizsgálat azonban az intézet, a szociológiai oktatás, kutatás felszámolásával, tehát még Szalai letartóztatását megelőzően félbeszakadt. A vizsgálatban résztvevők jövőből visszatekintő önéletrajzán alapuló módszer továbbfejlesztett formában azonban igen jelentős karriert futott be. Szalai módszerét ugyanis **James M. Gillespie és Gordon Willard Allport** egy későbbi kutatás során sikerrel alkalmazta. Azt pedig, hogy ez a módszer Szalai Sándor nevéhez kötődik, nemcsak a kutatásba résztvevők visszaemlékezéseiből, hanem a Youth's outlook on

⁴³ Widmar Lucia: „Nekem Szalai az eszményképem volt...” *Mozgó Világ*, 1987. 8–11. 63–76.; Dr. Rezső Margit: „Szalai játszotta a professzort...” *Mozgó Világ*, 1987. 8–11. 67–75.; Perjés Géza: „Szalaiban a pedagógia Erőszá munkált...” *Mozgó Világ*, 1987. 8–11. 73–87.; Mihályi Gábor: „A Szalai-intézet oázis volt...” *Mozgó Világ*, 1987. 8–11. 105–112.; Szita Margit: *Iskoláim.* *Mozgó Világ*, 1986. 10. 20–32.

A megjelent interjúkhoz hasonló struktúrájú beszélgetést folytattam az intézet egykori tagjai közül még Cseh-Szombathy Lászlóval, Harsányi Jánossal, Karsai Elekkel és Szabó Dénessel.

the future: A cross-national study című könyv köszönetnyilvánításából is tudjuk.⁴⁴

A másik nagyobb volumenű vizsgálat az ún. Láng-gyári kutatás volt. A vizsgálat során a több mint száz kérdésből álló kérdőív segítségével a munkások életmódját, munkájukhoz, üzemükhöz való viszonyukat, lakáskörülményeiket, kapcsolataikat stb. szeretnék volna feltárni. A megváltozott körülmények miatt azonban ez a vizsgálat éppen úgy nem fejeződött be, mint az előző.

Visszavonulóban

Röviddel azt követően, hogy a hazai szociológiai oktatás és kutatás fentiekben vázolt folyamatai éppen hogy csak kibontakoztak, a *Társadalmi Szemle* 1947. szeptember-októberi számában megjelent A. A. Zsdanov felszólalásának szövege, amely 1947 júniusában a Szovjetunióban tartott filozófiai vita során hangozott el.⁴⁵ A zsdanovi szöveg hazai feltételek között megvalósuló igen gyors és gyakorlati "hasznosításának" tekintem Fogarasi Béla cikkét, amelyet ugyanebben a folyóiratszámban jelentettek meg. Fogarasi a szociológiával kapcsolatban már a Szovjetunióban elfogadott terminológiát használta. A zsdanovi érvelésének megfelelően szociológia alatt csupán a polgári szociológia különböző irányzatait értette, melyek nemcsak hogy nem jutottak el a társadalmi valóság megismeréséhez, hanem éppen ellenkezőleg, eltávolodtak attól.⁴⁶ S hogy még nagyobb súlyt adjon álláspontjának Leninre hivatkozva azt állította, hogy „a történelmi

⁴⁴ A kötet köszönetnyilvánításában a következőt olvashatjuk: We are indebted to our colleague, Professor **Alexander Szalai** of the University of Budapest, for suggesting the autobiographical method for securing materials for the investigation. James M. Gillespie – Gordon Willard Allport: *Youth's outlook on the future: A cross-national study*. Double-day Papers in Psychology: Garden City, New York, 1955. 15.

⁴⁵ A. A. Zsdanov felszólalása a Szovjetunióban tartott filozófiai vitán. *Társadalmi Szemle*, 1947. 9–10. 634–649.

⁴⁶ Fogarasi Béla: Történelmi materializmus és polgári szociológia. *Társadalmi Szemle*, 1947. 9–10. 710.

materializmus az igazi tudományos szociológia”.⁴⁷ Annak ellenére, hogy Lukács és Fogarasi írásának üzenete egyértelmű volt, Szalai Sándor szükségesnek tartotta, hogy Zsdanov gondolataival kapcsolatos véleményét kifejtse. Írása 1948 elején látott napvilágot a *Szocializmus* című folyóiratban,⁴⁸ melyre Rudas László a *Szabad Nép* 1948. április 4-i számában egy igen éles hangvételű cikkben reagált.⁴⁹ A szociológiával kapcsolatos vita szempontjából nem lehet véletlennek tekinteni azt sem, hogy a fentiekben említett ún. filozófiai vitával szinte egy időben, a *Bolsevik* című folyóiratban mind gyakrabban foglalkoztak a szociológia kérdéseivel. A lap 1948. március 15-i számában például megjelent G. Alexandrov *A polgári szociológia csődje* című tanulmánya, mely nálunk is fontos szerepet töltött be a szociológia megítélésével kapcsolatban.

A fenti írások „elméleti” megközelítésben a szociológiával, a szociológiai oktatással és kutatással, annak hasznosságával kapcsolatos kommunista álláspontot rögzítették. Éppen ezért a nyilvánosság előtt lezajlott viták új hangsúlyt kaptak a Kommunisták Magyarországi Pártja és az Szociáldemokrata Párt 1948. június 12-én bekövetkezett egyesülését követően. A megváltozott helyzetet, a szociológia mozgásterének beszűkülését jól tükrözte, hogy Szalai Sándor az 1948/49-es tanévben szociológiából már csak *az állam és társadalom, a közgazdaságtan elemei és a társadalmi osztályok szerkezete* címmel hirdette meg óráit.

A felszínen még minden „rendben lévőnek” tűnt, s a vélemények eltérő megfogalmazásán túl semmi sem utalt a rövidesen bekövetkező gátszakadásra. A látszatot erősítette, hogy a két párt egyesülése után Szalai nemcsak tagja lett az újonnan létrehozott Magyar Dolgozók Pártjának, hanem a tudományos intézmények pártszervezete elnökhelyettesnek választotta. A fentiek ellenére azonban a folyamatok már visszafordíthatatlanok voltak. Azt, hogy ez a szociológia területén valójában mit is jelentett, legérzékletesebben Szalai 1949. január 24-én tartott előadásával jellemezhetem.⁵⁰ Szalai ugyanis, aki röviddel ezelőtt a korszerű

⁴⁷ Fogarasi, 1947. Történelmi materializmus, i.m. 709.

⁴⁸ Szalai Sándor: A filozófiai frontról. *Szocializmus*, 1948. 1–3. 25–37.

⁴⁹ Rudas László: Kritika és „kritika”. *Szabad Nép*, 1948. április 4. 8.

⁵⁰ Szalai Sándor: *Társadalomtudomány és imperializmus*. Szikra Kiadás: Budapest, 1949.

marxista szociológia hazai megteremtésén fáradozott, előadásában a marxizmus-leninizmus nevében arra következtetésre jutott, hogy a szociológia – ami ekkor már számára is egyet jelentett a polgári szociológiával – áltudomány. Hogy ezt éppen ő fogalmazta meg, vagy hogy vele mondatták ki – egyéni, emberi tragédiaként is –, az általa is vállalt politikai helyzet szükségszerű következménye volt. Természetesen eszembe sem jut feltételezni, hogy Szalai Sándor szociológiával kapcsolatos véleménye megegyezett volna azzal, amit előadásában megfogalmazott. Saját érdekében azonban, mentve, ami még menthető, megtagadta korábbi álláspontját. Szalainak azonban tisztában kellett lenni a kommunista gyakorlat természetével, s így nem lehetett kétsége afelől, hogy az előadásában megfogalmazottak sem saját megítélésén, sem a szociológia helyzetén már nem tudnak változtatni.

Ezt követően már csak formálisnak nevezhető technikai-szervezeti jellegű kérdések maradtak függőben, hogy az éppen megindult hazai szociológiai oktatást és kutatást teljesen felszámolják. A dékán a Kari Tanács 1949. október 5-i ülésén jelentette be, hogy a Vallás és Közoktatási miniszter a nyár folyamán rendeletet adott ki a bölcsészkarri intézetek összevonására, melyek következtében a Szalai vezette intézet megszűnt s beolvadt az újonnan létrehozott Filozófiai Intézetbe. Az új intézetet egy igazgató tanács vezette, melynek Fogarasi Béla és Lukács György mellett ekkor még Szalai Sándor is tagja volt. Azonban ezt csak átmeneti, formális megoldásnak lehet tekinteni, hiszen 1950. február 18-án a dékán már arról tájékoztatta a Kari Tanács tagjait, hogy február 9-én a miniszter Szalai Sándort saját kérésére felmentette az előadások megtartásának kötelezettsége alól, s addigi működéséért köszönetét fejezte ki.⁵¹ A felmentés után Szalait 1950 áprilisától a Tudományos Folyóirat Kiadó Nemzeti Vállalatnál alkalmazták. Itt azonban csak igen rövid ideig dolgozott, mert június 15-én letartóztatták és koholt vádak alapján bebörtönözték.

⁵¹ ELTE ELvt, BTK 1950/51. A Kari Tanács 1950. február 18-án tartott III. rendkívüli ülésének jegyzőkönyve.

1956 és az azt követő időszak

1956 tavaszán Szalai börtönből szabadulva ott folytatta, ahol 1949-ben abba kellett hagynia: fáradhatatlanul azon dolgozott, hogy a nagy „mű”, a szociológiai oktatás és kutatás feltételei megteremtődjenek hazánkban. Kiszabadulását követően 1956-ban rehabilitálták és az Eötvös Lóránd Tudományegyetem bölcsészkarán lett egyetemi tanár.⁵² A szociológia intézményesülésének ideológiai-politikai feltételei az 1956-os forradalom leverését követően nem voltak biztosítva, Szalai tervei ismét időszerrütlenné váltak. A helyzet „rendezéséhez” egy fegyelmi eljárás is társult, melynek keretében Szalait megfosztották katedrójától és az Egyetemi Könyvtár állományába került.⁵³ Ez az az időszak, amikor matematikai logikai, nyelvészeti, pszichológiai, kutatásszervezési tanulmányok írása mellett angol, német és orosz nyelvű társadalomtudományi, filozófiai könyveket fordított magyarra. A rögzülni látszó helyzetben némi elmozdulás 1960-ban következett be, amikor a „Szalai ügyet” felülvizsgáló bizottság a Szalaival szemben hozott intézkedéseket indokolatlannak tartotta és az eredeti helyzet visszaállítását rendelte el. Ennek gyakorlati megvalósítása azonban – az akkori politikai viszonyoktól motiválva – elhúzódott, így előbb az MTA Szociológiai Csoportjának lett tudományos munkatársa, s csak 1964-től lett címzetes egyetemi tanár a Veszprémi Vegyipari Egyetemen.

A korábbi állapot bizonyos mértékű megváltozására utal, hogy 1961-ben Friss István felkérésére, aki ekkor a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Államgazdasági Osztályát vezette, Szalai *A szociológia helyzete Magyarországon* címmel egy kétrészes tanulmányt jelentetett meg az *Élet és Irodalomban*.⁵⁴ Ez az írás hasonló reflexiót váltott ki mint az, amit 1948 elején a *Szocializmus* című folyóiratban a zsdaovi eszmefuttatással kapcsolatban írt. Szalai okfejtésére az

⁵² Kísérletet tettem arra is, hogy Szalai letartóztatásával, szabadon bocsátásával és rehabilitálásával kapcsolatos iratokat megismerjem. Kérésemre szóban azt a választ kaptam, hogy az ezzel kapcsolatos anyagok valószínűleg megsemmisültek.

⁵³ MM K/434/81. 33–34.

⁵⁴ Szalai Sándor: *A szociológia helyzete Magyarországon. Élet és Irodalom*, 1961. április 14-i, illetve 28-i számában.

ingerült és elutasító reagálás a *Népszabadság* 1961. április 29-i számában jelent meg. Az írás fogadtatása valamint az, hogy Szalai Sándornak nem adták meg a lehetőséget a viszontválaszra azt jelezte, hogy bár a szociológiával kapcsolatos vélemények valamelyest módosultak, lényegi változás még nem következett be. Ennek ellenére a helyzet mégis más volt, Szalait ekkor börtön már nem fenyegette. S emellett, hogy különböző kérdésekkel foglalkozó könyveket fordított lehetősége volt arra is, hogy a szociológia eszközével többek között a tudományos kutatás, a kutatásszervezés, az igazgatás, az ipari kutatás tervezésének, szervezésének valamint a tájékoztatás hatékonyságának problémáival foglalkozzon. Mindezek mellett egy két részből álló tanulmányban tárta fel a szociológia klasszikus örökségét, és továbbra is feladatának tekintette a marxista szociológiai szakkutatás megalapozását.⁵⁵

1963-ban fontos változás következett be életében. A Yale Egyetemen 1963. szeptember 10–21. között megrendezett konferencián előadást tartott s ezzel a nemzetközi tudományos életbe is bekapcsolódott. Egy évvel később a Massachusetts Institute of Technology-tól kapott meghívást, 1966-tól pedig az UNITAR, az ENSZ Központi Társadalomtudományi Kiképző és Kutató Intézetének kutatási igazgatóhelyettese lett. Az ezt követő években kutatásai szorosan kapcsolódtak a világszervezet programjához; az időmérleg kutatáshoz, az ipari kutatás tervezésének és szervezésének elméleti, gyakorlati kérdéseikhez, a nemzetközi szervezetek jövőjének elemzéséhez, a nők helyzetének feltárásához, a tömegkommunikáció befolyásoló szerepének elemzéséhez stb.

E megbízatás befejezését követően az MTA Szervezéstudományi Intézetének tudományos főtanácsadója lett, illetve 1972-től egyetemi tanárként a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen szociológiát oktatott. Oktató munkáját 1980-tól az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen folytatta, ahol a szociológia szakos hallgatók képzésében vett részt, így visszatért oda, ahol közel negyven évvel azelőtt a Társadalomelméleti Intézetet megszervezte.

⁵⁵ Módszertani megfontolások a marxista szociológiai szakkutatás egyes időszerű kérdéseiről I–II. rész. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1962. 5. 663–692.; 1962. 6. 825–880.

Kutatásai ebben az időben is igen széles területeket öleltek át; a tudományos-technikai forradalom összefüggéseivel, a prognosztikával, a kutatásirányítás és szervezés elméleti kérdéseivel, a tudományszociológia új fejleményeivel, a jövőkutatással, az idősek problémáival, az élet minőségével, a szerep valamint az elkülönülés kérdéseivel kapcsolatban végzett kutatásokat. Foglalkozott továbbá a munkamegosztás problémáival a családban, a kelet-európai szociológiai kutatás helyzetével és fejlődésével s még sorolhatnánk azokat a témákat, amelyekkel kapcsolatban elsősorban nemzetközi rendezvényeken, világkongresszusokon, regionális szimpóziumokon előadásokat tartott. Itt említést kell tennem arról, hogy miközben 1970-től a nemzetközi szociológiai kutatások vérkeringésében nemcsak személyesen (a Nemzetközi Szociológiai Társaság Végrehajtó Bizottságának tagjává választották), hanem tanulmányaival is jelen volt, addig a hazai szociológusok előtt ezek a munkák részben ismeretlenek, részben pedig nehezen hozzáférhetőek voltak.⁵⁶

Szalai Sándor munkássága – még akkor is, ha csupán torzó, s ha 1945 után mindazt, ami számára lehetőségként kínálkozott igazán még csak ki sem bontakoztathatta, s ha 1956 után a „jusszon” másokkal is osztozkodnia kellett – számomra egyet jelent a korszerű hazai szociológiai oktatás alapjainak és a szociológiai kutatás intézményrendszerének megteremtésével. Ez egyben azt is jelenti, hogy ha a történelmi körülmények lehetőséget biztosítottak volna számára, ha életpályáját rajta kívül álló okok nem törték volna meg, akkor a hazai szociológiai kutatás lépést tudott volna tartani a II. világháború után kiépülő, kibontakozó európai szociológiai kutatásokkal, s Magyarország talán még egyik központja is lehetett volna. Szerepe az előtérben vagy a háttérben, mindabban, ami a magyar szociológiai oktatás, kutatás kiépülésével kapcsolatban állt meghatározó volt. Szalaira a tárgyi valóság empirikus megközelítésének igénye, a racionalitás, a nagyfokú

⁵⁶ Szalai Sándort tudományos és közéleti tevékenysége elismeréseként 1948-ban az MTA levelező, 1970-ben pedig rendes tagjává választotta. 1966-tól számos nemzetközi társaság, szervezet – közöttük a World Academy of Art and Science – tagjaként képviselte a hazai tudományos életet. Munkásságát 1980-ban Állami Díjjal, 1982-ben a Magyar Népköztársaság Babérkoszorúval Ékesített Zászlórendjével és számos más kitüntetéssel ismerték el.

problémaérzékenység, a módszertani igényesség, a következetesség és szigorúság olyannyira jellemző volt, hogy ezek következtében, a börtönből kiszabadulva megkerülhetetlenül jelen volt, s jelenlétével meghatározta az újrainduló hazai szociológiai kutatásokat. Ezt a jelenlétet senki sem akarta vagy tudta ki-, vagy megkerülni.⁵⁷ Invenciózus volt és nagyszerű érzéssel, szinte életre szólóan tudott kutatási feladatokat adni tanítványainak.

KISEBBSÉG- KUTATÁS

SZEMLE

⁵⁷ Abban az esetben, ha az 1960-as években valaki ezen a pályán elindult, még az 1968-ban megjelent Cseh-Szombathy László és Ferge Zsuzsa által szerkesztett *A szociológiai felvétel módszerei* (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1968. 430.) című, leendő szociológusoknak készült módszertani kézikönyv megjelenése után sem kerülhette ki, függetlenül magától Szalai 1962-ben a Magyar Filozófiai Szemlében megjelent két részes tanulmányában megfogalmazottaktól.